

tisztség szerint csoportosította az oklevéladókat. Így például az egri püspökök által kiadott diplomák között ott szerepelhet az ismeretlen egri püspök által kiadott 354. számú DPM, drasztikusan lecsökkentve annak esélyét, hogy azt kihagyjuk egy esetleg vizsgálatból.

Összességében a *Damus pro memoria-oklevelek* könnyen forgatható segédkönyv, amely a DPM-stílus sajátosságaihoz kiválóan alakított regesztákat tartalmaz. Ismerete minden bizonynyal hamarosan szükségessé válik mindenki számára, aki a 13. század második felétől a 14. század első harmadáig terjedő időszak okleveles forrásain alapuló kutatást szeretne végezni.

Veres Kristóf György

Katalin Szende

TRUST, AUTHORITY, AND THE WRITTEN WORD IN THE ROYAL TOWNS OF MEDIEVAL HUNGARY

(Utrecht Studies in Medieval Literacy 41.)

Brepols, Turnhout 2018. 416 oldal

Az Utrechti Egyetem középkori írásbeliséggel foglalkozó műhelye hosszú évek óta szervezi a nemzetközi, sokszor magyar részvétellel zajló konferenciákat, és gondozza az ehhez kapcsolódó könyvsorozatot, amely immár a 44. köteténél tart. A kötetek témája rendkívül szerteágazó, ám a hivatali és városi írásbeliséggel több is foglalkozott, amelyekben jó néhányban megjelentek Szende Katalin tanulmányai is, például *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy I–II*. Turnhout 2014. Szende kötetével csaknem egy időben jelent meg a sorozatban Agnieszka Bartoszewicz könyve a lengyel városi írásbeliségről (*Urban Literacy in Late Medieval Poland*. Turnhout 2017.), amelyre olykor reflektál is a magyar szerző.

Szende Katalin, a Közép-európai Egyetem középkortudományi tanszékének korábbi vezetője, nyugodtan megtehetette volna, hogy korábban megjelent tanulmányait gyűjti egybe, ám a fáradságosabb utat választva önálló monográfiát szentelt az általa évtizedek óta kutatott és számos önálló publikációban feldolgozott témának. Kötetében a hivatali és városi írásbeliség megszületését és első évszázadait vizsgálja a középkori magyar királyságban, a 13. század közepétől a 16. század közepéig, a forrásadottságokból is következően a 14–15. századra koncentrálna erőteljesebben. A városi írásbeliség története évtizedek óta népszerű témája a nemzetközi medievista konferenciáknak, nálunk azonban a forrásanyag látszólagos szegénysége, a jelenlegi országhatárokon kívüli levéltárakban való hozzáférhetősége csak megkésve keltette fel a kutatók figyelmét. A legjelentősebb kapcsolódó monográfia *Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526* című munkája még megjelenés előtt áll, a szerző 2013-ban megvédett disszertációjaként azonban Szende is már többször hivatkozik rá.

Az első fejezetben a hivatali írásbeliség elméleti és szociológiai aspektusait tekinti át a szerző, a nemzetközi szakirodalom imponáló ismeretének birtokában. A könyv címében is szereplő „bizalom” (trust) szónak rendkívül nagy a jelentősége, hiszen az írott szóba és dokumentumokba vetett bizalom, azok gyakorlati használhatósága a kereskedelmi ügyletekben, a jogszolgáltatásban, a kiadások és bevételek könyvelésében, a városi hivatalszervezet napi működtetésében járultak hozzá a korábban csak egyházi intézményekben és világi udvarokban használt latin írás napi használatának terjedéséhez. Szende éppen szociológiai és írástörténeti vonatkozásban e megközelítésnek olyan kiemelkedő hazai előzményeire hívja fel az olvasók figyelmét, mint korábban például Hajnal István munkássága, aki ugyan már az 1930-as évek óta magyarul

és idegen nyelven közzétette akkor úttörőnek számító gondolatait, de 1949 utáni szellemi gettóba kényszerítése évtizedekig késleltette az általa megalapozott kutatások folytatását, az írástörténet területén az írás kurzivitásának és társadalmi háttérének összekapcsolását. Igaz, ő a forrásanyag vizsgálatát csak a 13. század végéig folytatta, miként *Husztai Dénes*: *Írásbeliség és társadalmi fejlődés Firenzében a középkori és újkor határán* (Bp. 1935) című munkájában sem lépett túl ezen az időhatáron. Hajnal szerepére a legújabb szakirodalom művei is felhívják a figyelmet, mint Paul Bertrand műve (*Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire, entre royaume de France et Empire, 1250–1350*. Paris 2015), amelynek azonban éppen az *Utrecht Studies in Medieval Literacy* sorozatban megjelent angol változatát szerzőnk már nem használhatta. Éppen Bertrand összehasonlító anyaga alapján sejthető, hogy a városi írásbeliség területén nálunk is szinte egyidejűleg vagy csak minimális lemaradással követték a nyugaton szokásos, gyorsan írható, de még jól olvasható, a jegyzetelés technikájához közelítő kurzív írástechnikát.

A második fejezet az oklevéladás 13. századi fordulatától követi nyomon a városi írásbeliség fejlődését, attól kezdve, hogy az első városi oklevelet 1255-ben kibocsátja Esztergom, miként mindvégig szoros kapcsolat marad a kiváltságolt városok és a hivatali működés szakszerűbbé válása között. Meggyőző példákon keresztül kapunk képet az országban működő többi írat- és oklevélkiadó szerv és a városi hivatalok kapcsolatáról, a kölcsönhatásról a városok vagy éppen ugyanabban városban működő hiteleshely és a városi írószervek között. Nem meglepő a következtetés, hogy a püspöki városok székeskáptalanjai – erős konkurenciát jelentve – időlegesen gátolták a városi hivatali írásbeliség kibontakozását. Ugyanakkor a helyben működő káptalanok és monostorok példát és közvetlen napi gyakorlatban használható mintát is jelenthettek a városi írószerveknek, a kialakuló városi kancelláriáknak, amelyeket éppúgy hiteles kiadványokat kibocsátó szervek tekintettek, birtokában lévén a hiteles pecsétnek.

A kötet gerincét és legterjedelmesebb fejezetét a városi irattermelés és az iratok elemzése alkotja. Az irattermelés fokozatosan bővült és vált egyre tagoltabbá, amiben inkább a helyi igények és elvárások voltak irányadók, semmint valamiféle központi elvárás. Lényeges újtásnak számított az elsőként a 13. század végén Itáliában és Németalföldön feltűnő városi könyvek hazai megjelenése, magának a könyv formának az újdonsága és gyakorlati haszna, íróanyagként pedig a papír megjelenése, majd az 1400-as évektől szinte kizárólagos alkalmazása. A papír valóban a 14. századtól válik népszerűvé, Zsigmond király maga is felkereste Nürnbergben a Stromerek papírmalmát.

Az írnokok, jegyzők meghatározó szerepére már Paul Bertrand is felhívta a figyelmet említett könyvében, akik mintegy a város írásbeli közösségének (*graphic communities*) a fejeiként alapos írásbeli gyakorlattal, kiterjedt jogi és számadási ismeretekkel rendelkeztek, felügyelték és irányították a sokszor névtelen városi másolókat. Fontos határt jelentett, amikor a városi írnokokat már nemcsak alkalmilag, hanem hosszabb távon alkalmazták. Különösen fontos, hogy az egyes dokumentumtípusok (oklevelek, levelek, számlák, bizonylatok, bevallások, jegyzőkönyvek stb.) egy hivatali rendszer részévé váltak, s – legalábbis elméletileg – később is visszakereshetőek maradtak. Jellemző példa a végrendeletek kezelésének pozsonyi gyakorlata, ahol 1427-ben rendszeresítették egy önálló, nagy fólió formátumú könyvet, a *Protocollum testamentorumot* és vezették is folyamatosan 1872-ig.

A kötetben önálló alfejezet tárgyalja a hivatali írásbeliség és a városi történeti emlékezet, illetve történetírás közötti kapcsolatot, amelynek számos emléke maradt fenn a Szepességben és Brassóban, igaz már inkább a kötet időhatárán túlnyúlóan. Ennek unikális, részben később másolatban fennmaradt emlékei a templomok falára, oszlopaira írott krónikák, amelyekben a templomalapításokon és földrendéseken túl köztörténeti eseményeket is feljegyeztek, egyúttal jelezve a szoros kapcsolatot „*universitas civium*” szakrális és világi aspektusai között. A városi öntudatnak szerves elemét képezte a közös történeti emlékezet és tudat, amelynek legismertebb tárgyi emlékei a szenteket, a város védőszentjét ábrázoló városi pecsétek voltak. Korai

városi krónikánk valójában csak egy van, a szepesszombati, ám a 16. század elejétől számuk örvendetesen növekedésnek indult. A jogi érdeklődés és tájékozódás nemcsak az udvarban, hanem a városokban is vonzotta a történeti tárgyú szövegeket, miként arra a Zipser Willkühr kapcsán tett új felfedezése kapcsán Mikó Gábor hívta fel a figyelmet. Liebhart Egkenfelder, 1457-ig pozsonyi jegyző nemcsak arról ismert, hogy 38 kötetes könyvtárának két eredeti kézírata és katalógusa is fennmaradt, hanem az Artúr királyt és Nagy Sándort tárgyaló kötetek történeti érdeklődésére is fényt vetnek.

A városi lakosság, a kereskedelmi kapcsolattartás és kommunikáció két-, illetve többnyelvűsége indokolja az írásbeliség és többnyelvűség kérdésének külön fejezetben való tárgyalását. A városok írásbelisége is többnyelvű volt, mint maga a korabeli valóság, amelyet mindig a praktikum vezérelt: a kommunikáció biztosítása városon belül és kívül. A kötetben szóragoztatott példák olvashatók a nyelvek közötti interferenciáról, keveredésükről, a nyelvi hierarchiáról, a nyelvválasztást befolyásoló belső és külső tényezőkről, a címzett kegyét megnyerő szándékkal bezárólag, vagy éppen arról, hogy a városi küldöttek az országgyűlések magyar nyelvére panaszkodnak. Az írott és a beszélt nyelvek viszonyáról van szó, elsősorban a latin, német, magyar, kisebb részben az olasz és szláv nyelvekről. A tárgyalt városok többségében a német válik meghatározóvá, míg majd az alföldi mezővárosokban a 16. századtól a magyar. Ugyanakkor a nyelvhasználatban jelentős különbségek mutatkoznak a német közösségeken belül is, hiszen az erdélyi szászok a 16. századig írott nyelvként a latint használták.

A kötet zárófejezetei a zsidók és az írásbeliség kapcsolatáról, ennek jogi szabályozásáról, illetve a városi levéltárak megszületéséről adnak reprezentatív áttekintést. A hazai városok zsidó népessége nem volt nagyszámú, de kereskedelmi, pénzügyi tevékenységük, hazai és nemzetközi kapcsolataik a selsősorban a keresztényekkel folytatott ügyleteik miatt meglévő kölcsönös bizalmatlanság miatt az írott dokumentumokkal és jogi biztosítékokkal való ellensúlyozás igénye már a kezdetektől megfigyelhető. Ennek jól ismert első emléke Kálmán király „cartula sigillata”-ra vonatkozó rendelete, továbbá a tárgyalt korszakban a pénzkölcsönökről született, városi pecséttel ellátott oklevelek és a zsidó hiteleket számon tartó, azokat ellenőrző zsidó könyvek, az úgynevezett Judenbücher. A héber nyelv a városi könyvekben csak kivételesen tűnik fel, azt a zsidó közösségen belül használták, illetve a követelésre vonatkozó gyakorlatias héber bejegyzések a vonatkozó oklevelek hátoldalára íródtak.

A mintát a városi levéltárak esetében is a hiteleshelyi levéltárak szolgáltatták, de a dokumentumok visszakereshetősége és biztonságos őrzése iránti igény az egyes városokban változó időpontban és eltérő intenzitással, színvonalon más és más helyszínen az őrzési helyek kialakításához vezetett. A levéltár felépítése valóban a politikai szervezetet tükrözi, az írásbeliség fontosságának, gyakorlati használatának és hasznának megértése abból pontosan leképezhető, mint azt a szerző is idézi Michael Juckertől. A fejezet gondosan bemutatja mindazt, ami írott forrásokban vagy tárgyi emlékekben, így a tároló szekrényekben fennmaradt, s amelyekből kikövetkeztethető a gyűjtemény egykori használatának technikája és hatékonysága. A soproni levéltár nem véletlenül kap kiemelt helyet, hiszen a mai Magyarország területén Sopron az egyetlen város, ahol a levéltárban a 15–16. század fordulójától töretlenül végigkövethető a hiteles kötés-emlékek sora. A megőrzés gyakorlatának szerves része volt a megírt ívek bekötése korábbi pergamen kódexlapokba, ami egyúttal rendkívül fontos kultúrtörténeti forrás is (vö. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmenten in Sopron*. Hrsg. Edit Madas. Bp. 2006. és *Magyar Könyvszemle* 124. [2008] 1. sz. 77–79). Árulkodó jelenség, hogy a városi alkalmazottak közé bekerül a könyvkötő személye is.

A kötet végén táblázatos formában áttekintés található a városok által kibocsátott oklevelekről (1244/1255–1305), a városi írnokokról 1400-ig, a városi hatóságoknak a püspöki városokban fennmaradt okleveleiről, az 1500 előtt megkezdett városi könyvekről.

A korábbi rész tanulmányok monografikus összegzése a középkori hivatali írásbeliség kutatásának módszertanilag is újszerű és rengeteg további kérdést felvető alapműve. Mindvégig